

УДК 316.72+323.1+323.2+339.91

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3\(69\)-11](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3(69)-11)

Олег ФИЛИК

доктор філософії з політичних наук, доцент кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін Львівської філії Європейського Університету, вул. Кушевича, 5, Львів, Україна, 79019

Oleh FYLYK

PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of Management and Social Sciences and Humanities, Lviv Branch of European University, 5, Kushevycha str., Lviv, Ukraine, 79019

СТАНОВЛЕННЯ Й ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ І ПОЛІТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

FORMATION AND STAGES OF DEVELOPMENT OF THE THEORY AND POLITICS OF MULTICULTURALISM IN EUROPEAN COUNTRIES

У дослідженні розглянуто, проаналізовано і систематизовано проблематику становлення й етапів розвитку теорії та політики мультикультуралізму в країнах Європи, причому як на прикладі специфічних європейських випадків, так і в загальноєвропейському розрізі. Для цього увагу зосереджено головню на питаннях теорії, практики і політики мультикультуралізму та їхнього становлення, варіантів й етапів розвитку в управлінні соціокультурним розмаїттям у країнах Європи, в тім числі частково у контексті відомих викликів і проблем мультикультуралізму. Для цього охоплено головню часовий період після завершення Другої світової війни, впродовж якого виокремлено декілька періодів або фаз виділення, розуміння та апробації мультикультуралізму в країнах Європи. За основу взято трактування, згідно із яким мультикультуралізм є (паралельно з асиміляціонізмом, космополітизмом й інтеграціонізмом) одним із можливих підходів до управління соціокультурним розмаїттям й інтеграцією, що в минулому був досить популярним і навіть успішним у деяких країнах Європи, а сьогодні все частіше стикається зі зростаючою критикою й обмеженнями. Виявлено наявність різних підходів з приводу розуміння політики мультикультуралізму, особливо з огляду на її відмову на користь інших моделей управління соціокультурним розмаїттям в тих чи інших країнах Європи. Це вкрай важливо з огляду на те, що в рамках мультикультуралізму доцільно виокремлювати як позитивні, так і негативні аспекти та наслідки, які часто залежать від підходу до означення мультикультуралізму. Водночас загалом аргументовано парадоксальність мультикультуралізму в цілому та в країнах Європи. Адже еволюційно виявилось, що теорія мультикультуралізму і практики його реалізації породили фактично ті самі проблеми, які вони намагались розв'язати з самого початку (від теоретизації та імплементації у різних країнах Європи), в тім числі нарощування ворожнечі й нерівності між різними групами населення (іммігрантами і титульною більшістю).

Ключові слова: мультикультурність, мультикультуралізм, інтеграція, групи меншин, титульна більшість, соціокультурне розмаїття, країни Європи.

The study examines, analyzes and systematizes the issues surrounding the formation and stages of development of the theory and politics of multiculturalism in European countries. This is done both through specific European cases and from a general European perspective. The focus is primarily on the theoretical, practical and political aspects of multiculturalism and its development stages in managing socio-cultural diversity in European countries. This includes partial consideration of the challenges and issues associated with European multiculturalism. The article covers the period after the end of the Second World War, during which several periods or phases of the delineation, understanding and testing of multiculturalism in European countries are identified. The interpretation used is that multiculturalism, alongside assimilationism, cosmopolitanism and integrationism, is one of the possible approaches to managing socio-cultural diversity and integration. It was popular and successful in some European countries in the past, but is increasingly met with criticism and restrictions nowadays. The study identifies various approaches to understanding multiculturalism, especially in terms of its abandonment in favor of other models for managing socio-cultural diversity in European countries. This is crucial, because multiculturalism can have both positive and negative aspects and consequences, often depending on the approach to its definition. Overall, the study argues the paradox of multiculturalism, both in general and in European countries. Since it has evolved to generate the same problems, it sought to address from the outset (from its theorization and implementation in some European countries), including increased hostility and inequality between different population groups (immigrants and the native majority).

Key words: multiculturality, multiculturalism, integration, minority groups, native majority, socio-cultural diversity, European countries.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна політична теорія та практика багата на різні форми і різновиди підходів або моделей управління соціокультурним розмаїттям, з-поміж яких виділяють асиміляціонізм, інтеграціонізм, космополітизм, мультикультуралізм і т.д. Останній історично або чинно доволі широко представлений, хоча й ро-різному реалізований, передусім у країнах (Західної) Європи, зокрема свого часу чи поточно в Бельгії, Великій Британії, Греції, Данії, Італії, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Швеції, Швейцарії і навіть Франції тощо, хоча не всі вони це декларують (декларували) формально або реалізують (реалізували) фактично. Однак так чи інакше теоретизація історичних контекстів і кейсів практики реалізації управління соціокультурним розмаїттям в перелічених та інших країнах Європи засвідчує, що всі вони різною мірою та в різний час розробили, впровадили й апробували, а також як наслідок трансформували і можливо відмовились від теорії та політики мультикультуралізму як однієї із основних опцій врегулювання мульти- чи багатокультурності в кожному конкретному суспільстві та світі. Відповідно, на порядок денний виходить дослідницька проблематика становлення й етапів розвитку теорії та політики мультикультуралізму в країнах Європи – як в конкретних кейсах, так і в більш загальноєвропейському розрізі. Практично це актуалізовано низкою чинників, зокрема, з одного боку, тим відомим фактом, що країни Європи як одні з найдемократичніших у світі свого часу надзвичайно активно ініціювали та почали впроваджувати саме практики мультикультуралізму як базової моделі управління соціокультурним розмаїттям. На противагу та з іншого боку, саме в країнах Європи з часом, особливо на початку ХХІ століття, відбулось чи не найбільше відмов та заперечень з приводу теорії і політики мультикультуралізму, а тому сьогодні частка країн, які в управлінні мультикультурністю застосовують саме мультикультуралізм, стає все меншою і меншою, зокрема на користь інших підходів та моделей. Саме така ситуація на стику історичних і поточних особливостей та наслідків теорії і політики мультикультуралізму потребує деталізованого розгляду, зокрема з приводу рамок становлення та періодизації останнього (окремої уваги потребує тематика власне критики, занепаду і можливого «фіаско» мультикультуралізму, про що в цій статті йтиметься дуже побіжно).

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ідея мультикультуралізму або своєрідного способу політичного врегулювання взаємодії різних груп меншин набула свого актуального значення протягом другої половини ХХ століття, а можливо навіть і раніше, хоча не раніше завершення Другої світової війни [3; 19]. Цей феномен, за словами деяких вчених, заповнив частину суспільного простору, який раніше в основному асоціювався з робітничими класами. Водночас він породив дуже багато потужних інтелектуальних, академічних і політичних викликів та наслідків, які не завжди були єдиною точкою зору [24]. Головна причина цього полягає у тому, що в сучасному світі існує велика різноманітність культур, які часто існують поруч у рамках тієї чи іншої держави. Проте від моменту зародження й упровадження ідеї та феномена мультикультуралізму в різних країнах Європи і світу, його сприйняття та оцінка різними спільнотами були дуже різними.

Початково та в більшості країн, де ця концепція почала набувати значення, мультикультуралізм спершу тлумачився переважно як особливості освіти дітей з постколоніального (неєвропейського – у Європі та неамериканського – в США) походження у школах колишніх метрополій. У цьому сенсі «мультикультуралізм» вказував на процес «розширення шкільної освіти» як з погляду навчальних програм, так і структурних аспектів системи освіти й належних для цього інститутів. Згідно з цим розумінням, у політичній теорії мультикультуралізм став способом відповіді на різноманітні культурні потреби і можливості різних маргіналізованих (передусім постколоніальних) груп у всеможливих сферах соціального життя. У доповнення, в деяких країнах концепція мультикультуралізму виявилась надмірно широкою і загальною, ставши інструментарієм гарантування конституційних та земельних прав, а також серед іншого – визначення національної ідентичності. Відтак термін «мультикультуралізм» спершу англійський, а пізніше і неанглійський світ почав використовувати для позначення політичних заходів держави й домінуючих груп щодо всіх культур різних меншин, зокрема з урахуванням раси, етнічного походження, національності, релігії і т.д., і такої позиції дотримувались більшість теоретиків.

При цьому, з суто етимологічної точки зору, термін «мультикультуралізм», як зазначає Н. Глейзер у праці «Ми всі мультикультуралісти», яка вийшла в 1997 році [9], з'явився

в 1941 році у «New York Herald Tribune Books». Однак інші вчені вказують, що цей термін був запропонований в першу чергу у Швейцарії в 1957 році, зокрема як засіб опису мультикультурної структури всередині країни. Адже Сама Швейцарія – це держава, де говорять принаймні чотирма мовами і де існують різні релігії. Пізніше, в 60–70-х роках ХХ століття, термін «мультикультуралізм» набув трохи іншого сенсу в таких країнах, як Канада й Австралія і, меншою мірою, у Великій Британії та США [3; 24; 27]. І тільки після цього він врешті став широко використовуваним й в інших країнах світу, зокрема в європейських країнах у 80-х роках ХХ століття. Основна ідея тут почала полягати у тому, що імміграція до цих країн створила виклики для бікультуралізму і монокультуралізму, адже більшість іммігрантів були походженням з інших країн і регіонів світу, таких як Латинська Америка, Азія, Африка та Карибський басейн. Тому термін «мультикультуралізм» в цьому сенсі постав символом багатокультурної держави, яка приймає і поважає інші культури, а не конкретною моделлю управління багатокультурною державою.

Ще незабаром, як зазначають деякі дослідники [34], до переліку таких країн долучилися Греція, Ірландія, Іспанія, Італія, Німеччина, Португалія й інші, котрі раніше були переважно країнами еміграції, але з часом стали імміграційними, бо почали інтенсивно приймати іммігрантів з інших країн і регіонів світу. Це призвело до того, що у 70–80-х роках ХХ століття термін «мультикультуралізм» став ключовим чи одним з ключових понять, яке використовувалося у парламентських дебатах, політичних маніфестах партій, риториці і дискурсі лідерів етнічних груп, стратегіях місцевого самоврядування та формуванні бюджетів на різних рівнях урядування й політики. Окрім того, цей термін став предметом зростаючої кількості наукових досліджень, обговорень у ЗМІ та комерційного маркетингу і контенту. А вже пізніше «мультикультуралізм» став важливою складовою професійної діяльності різних груп спеціалістів у різних країнах світу, включаючи освітян, медичних працівників, журналістів, соціальних працівників і поліцейських. Це привело до впровадження навчальних програм із «мультикультурної освіти». Як наслідок цього, навколо мультикультуралізму як концепції почалися активні громадські, громадянські та політичні дискусії і діалоги, а сам феномен мультикультуралізму став предметом державного регулювання через політику мультикультуралізму.

Разом з цим, незважаючи на обширні дослідження, які присвячені теорії та політиці мультикультуралізму в країнах Європи (та інших частинах світу) – як у теоретичному, так і в практичному контексті, – проблематика, пов'язана з аспектами, особливостями, різними способами розуміння, перевагами й недоліками, а також критикою цієї теорії і політики, дуже далека від завершення. Сучасна реальність підкреслює, що поняття «мультикультуралізм» як стратегія управління інтеграцією і соціокультурним розмаїттям не лише не має повної теоретичної систематизації, але й є потенційно змінним та піддається подальшим трансформаціям. Це поняття досі залишається актуальним на державному і навіть наднаціональному рівні, не дивлячись на відсутність остаточного формалізованого висновку з приводу того, а що ж таке мультикультуралізм у сенсі одного з підходів до управління соціальним і культурним розмаїттям. Саме у цьому контексті важливим є систематичний та детальний аналіз особливостей, різних підходів до розуміння, проблемних аспектів і періодизації теорії й політики мультикультуралізму в різних країнах, але головно в країнах Європи, де мультикультуралізм теоретизовано й апробовано найбільшою мірою. Причому це важливо як в теоретичному, так і в практичному розрізі цієї проблеми. Адже завдяки цьому можна збагатити політичну науку різноманітними висновками щодо становлення й особливостей європейського мультикультуралізму й усвідомити його (мультикультуралізму) чи їхнє (різновидів мультикультуралізму) значення у національних і навіть наднаціональних та міжнародних контекстах.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Враховуючи все, сказане вище, основним дослідницьким завданням запропонованої статті є огляд, аналіз і систематизація проблематики становлення й етапів розвитку теорії та політики мультикультуралізму в країнах Європи – як на прикладі конкретних кейсів, так і в загальноєвропейському розрізі. Для цього у дослідженні увагу буде зосереджено головно на питаннях з приводу теорії, практики і політики мультикультуралізму та їхнього становлення, варіантів й етапів розвитку в управлінні соціокультурним розмаїттям в країнах Європи, в тому числі частково у контексті відомих викликів і проблем мультикультуралізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час дослідження означеної теми мультикультуралізму, яка включає аналіз становлення, особливостей, періодизації, а також частково впливу теорії і політики мультикульту-

ралізму в країнах Європи, перш за все треба звернути увагу на історію цього феномена. Слід дослідити, як він зародився та розвивався у різних соціокультурних контекстах і національних теренах. Тому одним з важливих завдань є ідентифікація й узагальнення ключових атрибутів і параметрів мультикультуралізму як підходу до управління соціальним і культурним розмаїттям та процесом інтеграції. Сучасні дослідження дають нам підстави вважати, що мультикультуралізм став актуальним та отримав широке розповсюдження не раніше середини 60-х років ХХ століття. Ця тенденція була наслідком значного збільшення чисельності неєвропейських гастарбайтерів або трудових іммігрантів, які із різних мотивів, включаючи соціальні та економічні, почали активно прибувати до західних країн. Ця імміграція спостерігалася перш за все у Західній Європі та Північній Америці і суттєво вплинула на формування концепції мультикультуралізму та визначила його актуальність на той час [26].

Відтак, у європейському розрізі, з часом в країнах, які приймали іммігрантів, теорія і політика мультикультуралізму стали більш спрямованими на збереження культурних та соціальних відмінностей між європейськими (або домінуючими в інших країнах світу) націями, з одного боку, й іммігрантами та групами меншин, з іншого боку. Це досяглося за допомогою різних заходів, зокрема й таких, як надання подвійного громадянства, національні субсидії для представників і груп меншин, розвиток громадського мовлення та інші дії, спрямовані на підтримку ідеї мультикультурності [17, с. 6; 22; 30, с. 9–10; 36]. Водночас треба відзначити, що на початку становлення дискурсу про мультикультуралізм в Європі та на Заході іммігранти досить часто сприймалися в якості «вразливих» осіб, які прибули з-за кордону і на яких часто впливали або над якими навіть знущались [1]. Відповідно до цього, протягом більшості 80-х і початку 90-х років ХХ століття багато європейських країн, наприклад, спостерігали певні ознаки й показники, які свідчили про те, що населення й еліти навіть почали спрямовувати суспільство до концепції абсолютної мультикультурності.

У ретроспективі, зокрема починаючи з кінця 80-х років ХХ століття, підходи до ідеї мультикультуралізму стали піддаватись сумнівам і критиці, особливо коли гастарбайтери й інші форми іммігрантів почали перебувати в європейських країнах не тільки впродовж обмеженого строку (наприклад, на сезон), однак й залишатись там на постійній основі. Більше

того, вони почали активно вимагати захисту не лише своїх індивідуальних прав, але й прав своїх етнічних і релігійних спільнот. Це стало особливо актуальним і важливим, оскільки неєвропейські іммігранти все частіше формували власні етнічні та релігійні спільноти, які ставали економічно продуктивними. Деякі з цих спільнот як «замкнуті анклав» навіть почали впливати на культурну та політичну еліту приймаючих країн. Відповідно, опір та критика мультикультуралізму, загалом оцінюваного як явища і моделі управління соціальним і культурним розмаїттям, з часом почали набувати розмаху [17, с. 3; 35, с. 3]. Під цього процесу наступив, коли стали загострюватись ситуації, які були пов'язані із мусульманськими меншинами, зокрема через політизацію ісламу [17, с. 7 23; 30, с. 16; 32, с. 79]. Така динаміка викликала глибокі обговорення та дебати, котрі у підсумку визначили подальший розвиток теорії та політики мультикультуралізму в Європі та інших країнах світу.

Внаслідок цих подій, навіть до настання початку 90-х років ХХ століття, в більшості європейських країн виникли негативні стереотипи й уявлення стосовно іммігрантів. Зокрема, почав активно розвиватися політичний популізм зі спрямованістю проти ісламу [1; 28]. Наближаючись до початку ХХІ століття, можна сказати, що завершився соціальний та навіть політичний процес формування особливої «мультикультурної драми» чи «драми мультикультуралізму» [31], яка в багатьох випадках, особливо у суспільно-політичному дискурсі, почала акцентуватися на оголошенні так званого «фіаско» чи навіть «смерті» політики мультикультуралізму [32]. Цей процес набув активності під час світової фінансово-економічної кризи з початку 2008 року та під час нової хвилі міграційної кризи у Європі з 2014–2015 років, хоча подібні тенденції проявлялися чітко і раніше, і на сучасний момент. У результаті цього можна визначити, що жанр та зміст політичного, суспільного й медійного дискурсу щодо загальних питань управління соціокультурним розмаїттям, включаючи політику мультикультуралізму і протидію так званому культурному релятивізму (що передбачав прихід «нового реалізму» в країнах Європи), раптово й драматично змінилися. Зазвичай ці зміни відзначались у негативному контексті, але почали проявлятися ще активніше та ставати більш інституціоналізованими з часом [1; 28].

У цьому контексті важливо розглянути різноманітне розуміння політики та теорії мультикультуралізму в європейському контексті, не глибоко вдаючись у деталі

критики і проблем, які виникають в політиці мультикультуралізму в регіоні. Зазвичай термін та концепцію мультикультуралізму історично розуміють досить широко й аморфно, зокрема як один із варіантів управління мультикультурністю й інтеграцією. Річ у тому, що практика та теорія в різних країнах показують, що мультикультуралізм може включати в себе доволі різні сенси, явища та процеси, зокрема від тимчасової економічної міграції до постійного проживання іммігрантів у тій чи іншій країні та їхньої суспільно-політичної активності, що залежить від конкретної ситуації. Наприклад, у Німеччині, починаючи з 80-х років ХХ століття, термін «мультикультуралізм» став досить поширеним. У Франкфурті, як приклад, був створений сектор, відомий як «Мультикультурні справи», чії керівники, втім числі заступник мера, сприяли ідеї «мультикультурної демократії» передусім на підставі концепції суспільного договору, котра виникла під впливом Ж.-Ж. Руссо. Ця широка і контекстуально залежна інтерпретація мультикультуралізму свідчить про те, що політика мультикультуралізму має різні «обличчя» в різних країнах Європи та може визначатись конкретними умовами і потребами того чи іншого суспільства.

В той самий період часу у Франції політичні ЗМІ розпочали використовувати такі терміни чи прикметники, як «багаторасове», «мультикультурне», «множинне» чи «плюральне культурне», щоб описати тогочасне французьке суспільство. Проте, незважаючи на це, починаючи з 1981 року, така термінологія отримала офіційне визнання у політичному дискурсі, де надавалась перевага «правам на відмінності» над процесом лібералізації іноземних асоціацій та груп меншин. Це призвело до того, що в Франції був закріплений правовий статус організацій, які мають захищену ідентичність, навіть незалежно від того, чи вони визнаються як соціальні, культурні, світські, релігійні або інші. Це виявилось можливим навіть у контексті того, що Франція, порівняно з іншими європейськими країнами, мала один із найбільших і мабуть найтриваліший досвід щодо прийому іммігрантів у кінці ХІХ–ХХ столітті. Відтак Франція розвивала особливий підхід до регулювання мультикультуралізму і визнавала важливість збереження ідентичності різних груп у своєму суспільстві [16].

Навпаки, у Великій Британії термін «мультикультуралізм» було введено у теоретичний і практичний вжиток значно раніше. Вже у 1976 році був ухвалений закон «Про расові відносини», головними цілями якого були боротьба з расизмом, знищення дискримі-

нації, забезпечення рівних можливостей і, отже, створення «позитивних» відносин між різними групами меншин або так званими «расовими групами». Це привело до того, що більшість дослідників, в кінці кінців, прийняли погляд, що у Великій Британії сформувалася не монокультурна, а мультикультурна модель суспільства [10]. Однак вже на початку ХХІ століття цей підхід значною мірою став об'єктом сумнівів, особливо щодо соціальної єдності. Своєю чергою, у Нідерландах ситуація розвивалась аналогічно до британської. А вже з початку 80-х років ХХ століття у цій країні політика відносно меншин ставила перед собою завдання «підтримки мультикультурності й емансипації етнічних спільнот» [7].

З цього приводу вартує відзначити, що з часом перелічені європейські країни почали наближатись одна до одної у своїх теоріях та дискурсах, виділяючи певну форму «прикладного мультикультуралізму». Однак варто зауважити й те, що не всі вони однаково використовують і сприймають поняття «мультикультуралізм» [14]. Так, у Німеччині спікери опозиційних партій, незалежно від їхньої приналежності, використовують термін «мультикультуралізм» для того, щоб головно підкреслити, що «іноземці тут, щоби залишитись», і тим самим вказати на те, що Німеччина фактично є країною імміграції та мультикультурним суспільством. Своєю чергою, у Франції акцент робиться на демократичному суспільстві, що ґрунтується на рівних правах, а тому в цій країні подібні політичні дискурси спрямовані на створення загального розуміння соціокультурного розмаїття як невід'ємної частини сучасного суспільства. Однак реакція на мультикультуралізм у Франції підкреслює парадокси французької політики, яка надає перевагу культурі та ідентичності, але одночасно визнає різницю у контексті пошуків рівності. Як результат, такий особливий підхід щодо мультикультурності у Франції має доволі суперечливі наслідки, включаючи: фракціалізованість суспільства на різні спільноти, які віддалились від загальної ідеї; ідентифікацію, яка відрізняється від політичної ідентичності спільноти і порушує громадянське розуміння нації; державну політику відмінностей та гетерогенності, яка сприяє клієнталізму політичних акторів й лімітує особистий вибір [2]. Така ситуація відображається у зростаючій різноманітності національно орієнтованих дискурсів у Франції, а також у засудженні своєрідної «автоетнізації меншин» як наслідку теорії та політики мультикультуралізму в Німеччині [29].

Ураховуючи це, стає очевидним, що Франція у цьому контексті розглядається як країна, де переважає концепція асиміляції чи модель асиміляціонізму, навіть попри те, що сама держава часто декларує мультикультуралізм. Натомість у Великій Британії та Нідерландах більш акцентується – і номінально, і фактично – саме на мультикультуралізмі (принаймні якщо брати всю історію після Другої світової війни). За аналогією, у Франції національна ідентичність базується на універсалістській публічній філософії – в контрасті до етнокультурної національної ідентичності, яка існує й апробується у Німеччині [5]. Це підкреслюється тим фактом, що Франція є республікою, і, отже, її концепція республіки розглядається як універсальна, адже республіка як така розділяє державну і приватну сфери (включаючи строгий підхід до етнічної та расової приналежності) та відділяє державу від церкви. Це впливає на специфічне французьке політичне бачення громадянства та інтеграції іммігрантів через застосування поняття національності [33]. У Великій Британії і Нідерландах, від зворотного, різні ідеалістичні структури розглядаються як засоби для мобілізації людей на підставі їхньої етнічної, расової або іншої ідентичності. У цих країнах політика інтеграції спрямована на підтримку групової ідентичності, а не на підтримку ідеї спільного громадянства [12; 15]. Це вказує на те, що агентські та колективні інтереси стають менш важливими в інституційних механізмах і структурах публічних дискусій щодо управління соціокультурним розмаїттям і його окремими моделями. Неабияк важливим аспектом у цьому контексті є те, що нормативні та ідеалістичні структури виявляються значно ефективнішими, стаючи ключовими факторами у політиці та практиці, пов'язаній з ідентичністю, громадянством, імміграцією та культурним і соціальним розмаїттям у країнах Європи та загалом у регіоні Європи як частині світу [5; 15; 33].

Загалом це призвело до значних змін у підходах щодо формування політики інтеграції меншин й управління мультикультурністю в умовах розмаїття у різних країнах Європи на початку XXI століття. Зокрема, дискусії навколо цього питання стали менш нормативними, а увага переключилась не так багато на протистояння асиміляції і мультикультуралізму, скільки на визначення різних чинників інтеграції і громадянства [13]. Це призвело щодо виникнення так званої «мультикультурної втоми» [5], особливо яскраво виявленої в таких країнах Європи, як Велика Британія і Нідерланди, де спостерігалась і сьогодні ще більше спостерігається дуже значна негативна реак-

ція на мультикультуралізм [4; 35]. І навпаки, це сприяло розвитку підходу, відомого як «громадянська інтеграція» [13]. У цьому контексті критика мультикультуралізму часто висловлювалася і продовжує це робити у формі думки, що мультикультуралізм не може ефективно інтегрувати, особливо мусульманських громадян, які частіше вимагають специфічних винятків у публічній сфері, а тому ця ситуація сприяє зростаючій «сегрегації» [12, с. 455, 470; 15, с. 11]. З часом така логіка, зокрема в політичному дискурсі, розповсюдилася на практично всі країни Європи [25], особливо після терактів 11 вересня 2001 року в США, а також під час і після початку фінансово-економічної кризи 2008–2009 років. Але найголовніше, що тут не можна не згадати про нову міграційну кризу в Європі з 2014–2015 років, а також про питання масової імміграції українців внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну у лютому 2022 року.

Важливо відзначити і те, що більшість країн Європи, зокрема нові члени Європейського Союзу, не дуже позитивно ставляться до мультикультуралізму як стратегії підтримки культурної та соціальної ідентичності іммігрантів та методики управління багатокультурністю. З іншого боку, примітно і те, що «природна» політика мультикультуралізму щодо корінних народів або національних меншин в Європі не завжди розглядається як вияв і доказ самого мультикультуралізму [18]. Це привело до небажання деяких європейських країн розробляти і/чи приймати теорію і політику мультикультуралізму й адаптуватися до нових соціальних реалій, які відображається у політичних рішеннях та медійному дискурсі, особливо в Угорщині, Словаччині, Польщі, Греції й інших країнах Європи [16]. Але важливо зауважити, що твердження про «фіаско» політики мультикультуралізму в Європі/Європейському Союзі не є безперечним, оскільки ця політика ніколи не була впроваджена в повному обсязі, а лише в деяких країнах регіону і то дуже частково [6]. Крім того, мультикультуралізм у Європейському Союзі переважно виявлявся і виявляється в дискурсі та політичній риторичі, а його реалізація була і є надмірно хаотичною та безсистемною [20].

У доповнення, мультикультуралізм виявився малоефективним в цілій низці європейських країнах, особливо у контексті іммігрантських меншин. Річ у тому, що успіхи мультикультуралізму були відзначені в основному серед неіммігрантських меншин, тоді як іммігранти справлялись з цим завданням гірше і часто залишались в стані сегрегації або асиміляції [16]. У підсумку це призвело

до росту радикалізації суспільно-політичного дискурсу стосовно культурного і соціального розмаїття та мультикультуралізму як опції управління ним. Ця розбіжність вплинула і досі впливає не лише на політичну арену Європейського Союзу та окремих європейських країн, але й на погляди вчених. Серед науковців існують різні точки зору на те, чи може мультикультуралізм збагачувати культуру та життя, чи ж, навпаки, загрожувати єднанню європейських націй. Таким чином, загальний курс політики з приводу культурного та соціального розмаїття в Європі та в окремих країнах цієї частини світу став більш «жорстким» порівняно з минулими десятиліттями. Це свідчить про поступовий перехід від феномена і моделі мультикультуралізму до асиміляціонізму (навіть у формальному та нормативному контекстах) в Європі, хоча ці дві моделі управління соціокультурним розмаїттям в жодному разі не можуть бути розглянуті як «чисті» або «ідеальні» [11]. Разом із цим, навіть найпрогресивніші ліберальні і соціалістичні теоретики та практики, які акцентують, що мультикультуралізм ще не вичерпав свого потенціалу, визнають, що в останні роки ця концепція втратила свою популярність, особливо порівняно з минулими десятиліттями розвитку [8, с. 15]. Проте вчені настоюють на тому, що критика політики мультикультуралізму і навіть спроби оголосити його «смерть» у країнах Європи із початку XXI століття є відносними й умовними. Це пояснюється тим, що мультикультуралізм є однією з найбільш «експериментальних» і змінюваних, а не статичних соціокультурних та соціополітичних концепцій [21]. Як наслідок цього, існують різні варіанти, в тому числі національно і регіонально детерміновані, мультикультуралізму, які варто розглядати окремо (в рамках окремого дослідження), і кожний з яких може мати власні особливості та результати. З цього прямо слідує, що мультикультуралізм не є одноманітним, адже різні мультикультурні країни можуть інтерпретувати його по-різному, враховуючи свої власні умови та потреби, традиції та звичаї тощо.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Загалом у статті використано логіку, згідно з якою мультикультуралізм (не плутати з мультикультурністю) – це один із можливих підходів та модель управління соціокультурним розмаїттям й інтеграцією, які в мину-

лому були досить популярним і, можна сказати, успішним у багатьох країнах Європи. Однак на сьогодні ця теорія та політика стикається зі зростаючою критикою й обмеженнями, зокрема в більшості європейських країн. Тим не менше, незважаючи на різноманітні обмеження й критику, теорія і політика мультикультуралізму, зокрема європейського, досі лишається частиною офіційної державної практики у деяких випадках, навіть якщо її ефективність стає сумнівною. Разом із цим, у дослідженні констатовано, що історично та поточно наявні різні підходи щодо розуміння політики мультикультуралізму, особливо з огляду на її відмови на користь інших моделей управління соціокультурним розмаїттям в тих чи інших країнах Європи. Відповідно, різні опції мультикультуралізму зазнають та структуруються різними проблемними аспектами й параметрами критики – як в окремих кейсах, так і загалом, – а тому їх треба трактувати як складні та складені, а також як такі, котрі можуть бути розділені на різні категорії й аспекти (хоча це потребує окремого та додаткового дослідження).

Також у статті встановлено, зокрема за рахунок оцінки позитивних і негативних аспектів теорії й політики мультикультуралізму в європейських країнах, що його – цього підходу до управління розмаїттям – виокремлення і структурування прямо залежить від інтерпретації самого поняття «мультикультуралізм». Ситуація значно ускладнюється і тим, що мультикультуралізм сам по собі виявився надзвичайно парадоксальним, адже ця теорія та політика із самого початку пробувала вирішити проблеми, з якими вона стикалася, включаючи відмінності між різними групами та конфліктами між більшістю і меншістю (в тому числі різними видами меншості). У результаті цього можна аргументувати, що в сучасних умовах теорія і політика мультикультуралізму в країнах Європи не може бути ефективно реалізована через відсутність довіри між різними групами населення, а це власне і є «парадоксом у собі». Інакше кажучи, еволюційно сталося так, що теорія мультикультуралізму і практики його реалізації породили ті самі проблеми, які вони намагались з самого початку (від теоретизації та імплементації у різних країнах) вирішити, в тім числі нарощування ворожнечі та нерівності між різними групами населення (іммігрантами і більшістю).

Література:

1. Alexander J. Struggling over the mode of incorporation: backlash against multiculturalism in Europe. *Ethnic and Racial Studies*. 2013. Vol. 36. No. 4. P. 531–556.

2. Alund A., Schierup C.-U. *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury, 1991. 192 p.
3. Ashcroft R., Bevir M. What is Postwar Multiculturalism in Theory and Practice? // Ashcroft R., Bevir M. *Multiculturalism in the British Commonwealth since 1945: Comparative perspectives on theory and practice*. California: University of California Press, 2019. P. 1–24.
4. Barry B. *Culture and equality: An egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge: Polity, 2001. 399 p.
5. Bertossi C. National Models of Integration in Europe: A Comparative and Critical Analysis. *American Behavioral Scientist*. 2011. Vol. 20. No. 10. P. 1–20.
6. Csereklye E. Multiculturalism in Central and Eastern Europe: The Hungarian story. *Multicultural Education Review*. 2014. Vol. 6. No. 1. P. 102–127.
7. Entzinger H. Y a-t-il un avenir pour le modèle néerlandais des «minorités ethniques»? *Revue Européenne des Migrations Internationales*. 1994. Vol. 10. No. 1. S. 73–95.
8. Giddens A. *Turbulent and Mighty Continent: What Future for Europe?*. Cambridge: John Wiley & Sons, 2015. 224 p.
9. Glazer N. *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge: Harvard University Press, 1997. 179 p.
10. Goulbourne H. *British Multi-culturalism and the Communal Option* // Presentation at the conference «Towards European Multiculturalism». Centre for International Studies and Research (Paris, March 1994).
11. Jacobs D., Rea A. The end of national models? Integration courses and citizenship trajectories in Europe. *International Journal on Multicultural Societies*. 2007. Vol. 9. No. 2. P. 264–283.
12. Joppke C. Limits of integration policy: Britain and her Muslims. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2009. Vol. 25. P. 453–472.
13. Joppke C. Transformation of immigrant integration in Western Europe: Civic integration and antidiscrimination in the Netherlands, France, and Germany. *World Politics*. 2007. Vol. 59. P. 243–273.
14. Kastoryano R. Introduction. Multiculturalism: An Identity for Europe? // Kastoryano R. *An Identity for Europe: The Relevance of Multiculturalism in EU Construction*. Springer, 2009. P. 1–23.
15. Koopmans R., Statham P., Guigni M., Passy F. *Contested citizenship: Immigration and cultural diversity in Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005. 312 p.
16. Kucheryavaya E., Witkowska M., Kalinovskaya V., Seleznev P., Zubanova S., Fedyakin A. The Multiculturalism Policy in Europe. *Modelling the New Europe*. 2020. Vol. 32. P. 58–71.
17. Kymlicka W. *Multiculturalism: Success, failure, and the future*. Washington: Migration Policy Institute, 2012. 32 p.
18. Kymlicka W. *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*. New York: Oxford University Press, 2007. 384 p.
19. Laden A., Owen D. *Multiculturalism and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 432 p.
20. Lesinska M. The European backlash against immigration and multiculturalism. *Journal of Sociology*. 2014. Vol. 50. No. 1. P. 37–50.
21. Mason A. The critique of multiculturalism in Britain: integration, separation, and shared identification. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2018. Vol. 21. No. 1. P. 22–45.
22. McLaren L. The cultural divide in Europe: Migration, multiculturalism, and political trust. *World Politics*. 2012. Vol. 64. No. 2. P. 199–241.
23. Meer N., Modood T. The multicultural state we're in: Muslims, «multiculture» and the «civic re-balancing» of British multiculturalism. *Political Studies*. 2009. Vol. 57. No. 3. P. 473–497.
24. Modood T. *Multiculturalism: A civic idea*. Cambridge: Polity, 2007. 193 p.
25. Modood T., Kastoryano R. Secularism and the accommodation of Muslims in Europe // Modood T., Triandafyllidou A., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach*. London: Routledge, 2006.
26. Ossewaarde M. The national identities of the «death of multiculturalism» discourse in Western Europe. *Journal of Multicultural Discourses*. 2014. Vol. 9. No. 3. P. 173–189.
27. Parekh B. What is multiculturalism?. *Multiculturalism. A symposium on democracy in culturally diverse societies*. 1999. No. 484.
28. Prins B. The nerve to break taboos: New realism in the Dutch discourse on multiculturalism. *Journal of International Migration and Integration*. 2002. Vol. 3. No. 3–4. P. 363–379.
29. Radtke F.-O. Multiculturalism in Germany: Local Management of Immigrants' Social Inclusion. *International Journal of Multicultural Societies*. 2003. Vol. 5. No. 1. P. 55–76.
30. Rattansi A. *Multiculturalism: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 184 p.
31. Scheffer P. *Het multiculturele drama*. NRC Handelsblad. Official Website. January 29, 2000. URL: <https://retro.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html> (дата звернення: 30.07.2023).
32. Schiffer S., Wagner C. Anti-semitism and Islamophobia – New enemies, old patterns. *Race & Class*. 2011. Vol. 52. No. 3. P. 77–84.
33. Schnapper D. *The Community of Citizens. On the Modern Idea of Nation*. New Brunswick: Transaction, 1998. 184 p.

34. Vertovec S. Multiculturalism, culturalism and public incorporation. *Ethnic and Racial Studies*. 1996. Vol. 19. No. 1. P. 49–69.
35. Vertovec S., Wessendorf S. *The multiculturalism backlash. European discourses, policies and practices*. London: Routledge, 2010. 224 p.
36. Winter E. Trajectories of multiculturalism in Germany, the Netherlands and Canada: In search of common patterns. *Government and Opposition*. 2010. Vol. 45. No. 2. P. 166–186.

References:

1. Alexander J. (2013). Struggling over the mode of incorporation: backlash against multiculturalism in Europe. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 36. No. 4. P. 531–556.
2. Alund A., Schierup C.-U. (1991). *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury. 192 p.
3. Ashcroft R., Bevir M. (2019). What is Postwar Multiculturalism in Theory and Practice? // Ashcroft R., Bevir M. *Multiculturalism in the British Commonwealth since 1945: Comparative perspectives on theory and practice*. California: University of California Press. P. 1–24.
4. Barry B. (2001). *Culture and equality: An egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge: Polity. 399 p.
5. Bertossi C. (2011). National Models of Integration in Europe: A Comparative and Critical Analysis. *American Behavioral Scientist*. Vol. 20. No. 10. P. 1–20.
6. Csereklye E. (2014). Multiculturalism in Central and Eastern Europe: The Hungarian story. *Multicultural Education Review*. Vol. 6. No. 1. P. 102–127.
7. Entzinger H. (1994). Y a-t-il un avenir pour le modèle néerlandais des «minorités ethnique»? *Revue Européenne des Migrations Internationales*. Vol. 10. No. 1. S. 73–95.
8. Giddens A. (2015). *Turbulent and Mighty Continent: What Future for Europe?*. Cambridge: John Wiley & Sons. 224 p.
9. Glazer N. (1997). *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge: Harvard University Press. 179 p.
10. Goulbourne H. *British Multi-culturalism and the Communal Option* // Presentation at the conference «Towards European Multiculturalism». Centre for International Studies and Research (Paris, March 1994).
11. Jacobs D., Rea A. (2007). The end of national models? Integration courses and citizenship trajectories in Europe. *International Journal on Multicultural Societies*. Vol. 9. No. 2. P. 264–283.
12. Joppke C. (2009). Limits of integration policy: Britain and her Muslims. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 25. P. 453–472.
13. Joppke C. (2007). Transformation of immigrant integration in Western Europe: Civic integration and antidiscrimination in the Netherlands, France, and Germany. *World Politics*. Vol. 59. P. 243–273.
14. Kastoryano R. (2009). Introduction. Multiculturalism: An Identity for Europe? // Kastoryano R. *An Identity for Europe: The Relevance of Multiculturalism in EU Construction*. Springer. P. 1–23.
15. Koopmans R., Statham P., Guigni M., Passy F. (2005). *Contested citizenship: Immigration and cultural diversity in Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 312 p.
16. Kucheryavaya E., Witkowska M., Kalinovskaya V., Seleznev P., Zubanova S., Fedyakin A. (2020). The Multiculturalism Policy in Europe. *Modelling the New Europe*. Vol. 32. P. 58–71.
17. Kymlicka W. (2012). *Multiculturalism: Success, failure, and the future*. Washington: Migration Policy Institute. 32 p.
18. Kymlicka W. (2007). *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*. New York: Oxford University Press. 384 p.
19. Laden A., Owen D. (2007). *Multiculturalism and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. 432 p.
20. Lesinska M. (2014). The European backlash against immigration and multiculturalism. *Journal of Sociology*. Vol. 50. No. 1. P. 37–50.
21. Mason A. (2018). The critique of multiculturalism in Britain: integration, separation, and shared identification. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. Vol. 21. No. 1. P. 22–45.
22. McLaren L. (2012). The cultural divide in Europe: Migration, multiculturalism, and political trust. *World Politics*. Vol. 64. No. 2. P. 199–241.
23. Meer N., Modood T. (2009). The multicultural state we're in: Muslims, «multiculture» and the «civic re-balancing» of British multiculturalism. *Political Studies*. Vol. 57. No. 3. P. 473–497.
24. Modood T. (2007). *Multiculturalism: A civic idea*. Cambridge: Polity. 193 p.
25. Modood T., Kastoryano R. (2006). Secularism and the accommodation of Muslims in Europe // Modood T., Triandafyllidou A., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach*. London: Routledge.
26. Ossewaarde M. (2014). The national identities of the «death of multiculturalism» discourse in Western Europe. *Journal of Multicultural Discourses*. Vol. 9. No. 3. P. 173–189.
27. Parekh B. (1999). What is multiculturalism?. *Multiculturalism. A symposium on democracy in culturally diverse societies*. No. 484.

28. Prins B. (2002). The nerve to break taboos: New realism in the Dutch discourse on multiculturalism. *Journal of International Migration and Integration*. Vol. 3. No. 3–4. P. 363–379.
29. Radtke F.-O. (2003). Multiculturalism in Germany: Local Management of Immigrants' Social Inclusion. *International Journal of Multicultural Societies*. Vol. 5. No. 1. P. 55–76.
30. Rattansi A. (2011). *Multiculturalism: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press. 184 p.
31. Scheffer P. *Het multiculturele drama*. NRC Handelsblad. Official Website. January 29, 2000. Retrieved from <https://retro.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html>
32. Schiffer S., Wagner C. (2011). Anti-semitism and Islamophobia – New enemies, old patterns. *Race & Class*. Vol. 52. No. 3. P. 77–84.
33. Schnapper D. (1998). *The Community of Citizens. On the Modern Idea of Nation*. New Brunswick: Transaction. 184 p.
34. Vertovec S. (1996). Multiculturalism, culturalism and public incorporation. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 19. No. 1. P. 49–69.
35. Vertovec S., Wessendorf S. (2010). *The multiculturalism backlash. European discourses, policies and practices*. London: Routledge. 224 p.
36. Winter E. (2010). Trajectories of multiculturalism in Germany, the Netherlands and Canada: In search of common patterns. *Government and Opposition*. Vol. 45. No. 2. P. 166–186.